

La divulgació científica en català a l'Alguer del segle XIX

Josep Maria Casasús i Guri¹

Resum

En aquest article, l'autor pretén revisar la divulgació científica a l'Alguer, a l'illa de Sardenya, en els darrers dos segles en llengua catalana. Malgrat l'escassa producció en aquesta matèria, en el present treball s'analitza la revista *La Sardenya Catalana*, de 1908, una primera experiència periodística en llengua catalana en què figuraven certs objectius de divulgació científica. L'article també aprofundeix en treballs posteriors de divulgació científica algueresa contemporània, especialment centrada en diferents aspectes de botànica i ornitologia. Aquests resultats formen part del projecte de recerca «La periodística científica als Països Catalans», de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans.

PARAULES CLAU: divulgació científica, l'Alguer, periodisme científic.

Scientific dissemination in Catalan in Alghero in the 19th century

Abstract

In this article, the author revises the scientific popularisation in Catalan language in Alghero (a city in the island of Sardinia), in the last two centuries. In spite of the scarce production on this subject, it looks over the magazine *La Sardenya Catalana* (1908), a first press experience in Catalan language where certain goals of scientific popularisation appeared. The paper also penetrates in later assignments of scientific popularisation contemporary in Alghero, specially focuses on different aspects of botany and ornithology. These results are a part of the research project «La periodística científica als Països Catalans» of the Philosophy & Social Sciences Section of the Institut d'Estudis Catalans.

KEY WORDS: scientific dissemination, Alghero, scientific journalism.

El periodisme científic i, en general, la divulgació científica en llengua catalana presenten uns trets diferencials en els diversos territoris de l'àmbit lingüístic propi en funció de la història, però sobretot en funció de les activitats humanes dominants en els moments inicials de la formació i l'arrelament de l'idioma en cada indret.

Un cas significatiu és el de l'Alguer, el petit enclavament de l'illa de Sardenya (ara integrada a la República Italiana) que forma part dels territoris de parla catalana, pel fet que la variant anomenada acadèmicament «català de l'Alguer» és la llengua pròpia de molts dels seus habitants i l'idioma de conreu cultural en cercles intel·lectuals molt actius i competents.²

Després d'unes primeres exploracions hemerogràfiques i documentals, i de visites de treball i entrevistes tècniques en el mateix topant, ens plantejarem d'antuvi dues hipòtesis de treball: 1) la divulgació científica catalana en aquell territori ha estat molt vinculada a la vida quotidiana urbana però sobretot camperola, agrícola i ramadera, en general, i en concret a les activitats d'aprofitament dels recursos naturals (la pesca, la marina, la pastura, l'apicultura, l'herbolària); i 2) la llengua algueresa ha perdurat en un medi lingüístic dominat per altres llengües gràcies, per cert, a la divulgació científica relacionada amb aquells àmbits esmentats.

Per totes aquestes raons, tot i la migradesa de materials d'estudi, el coneixement de la periodística i de la divulgació científica en llengua catalana a l'Alguer constitueix un element de particular interès. D'una banda, ens permet examinar com l'ús de la llengua en activitats relacionades amb el medi natural enforteix un idioma bandejat en un territori. De l'altra, ens permet examinar el pes que tenen les activitats humanes més generalitzades en un territori dins les pràctiques del periodisme científic i de la divulgació en general.

Periodística històrica algueresa

La recerca en hemerografia catalana històrica a l'Alguer (Givanel, 1931: 13; Torrent i Tasis, 1966; Nughes, 1991: 186, i Scala, 2003: 10) només ha identificat fins ara una publicació periòdica eixida a l'inici del segle xx, *La Sardenya Catalana* (1908).³

En els propòsits inicials d'aquesta única publicació històrica catalana a l'Alguer figuraven uns certs objectius de divulgació científica. Si més no, això s'intueix en la tria que feren els responsables de la publicació d'alguns col·laboradors, sobretot els catalans, que signaven treballs en el primer número o que hom anunciava per a properes edicions.

Entre els primers destaca el reportatge que inclou observacions de la visita efectuada a l'Alguer, se suposa que aquell mateix any, pel professor Antoni Rubió i Lluch, president el 1907 de l'Institut d'Estudis Catalans.

Una d'aquestes observacions fa referència als noms dels vents, que, segons Rubió i Lluch, són identificats a l'Alguer de la mateixa manera que a la Catalunya continental.

Rubió i Lluch era un dels col·laboradors habituals que tenia previstos la revista algueresa. Dos anys després, per cert, el 1909, aquest professor va publicar un estudi erudit de divulgació sobre història de la ciència a Catalunya: *Notes sobre la ciència oriental a Catalunya en el XIV^è segle* (1909).

Un altre col·laborador català que *La Sardènia Catalana* anunciava per a futures edicions era Rossend Serra i Pagès, autor de diversos llibres sobre geografia, estadística i economia, i distingit folklorista (membre fundador de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya, dirigit a la Universitat de Barcelona per Tomàs Carreras i Artau).

És ben cert, però, que en aquell primer i únic número de la revista algueresa només hi ha al·lusions esparses a qüestions més o menys properes a la divulgació científica.

Ultra aquella observació de Rubió i Lluch al nom dels vents, només hi ha una nota signada per Julià del Arch, integrada a la rúbrica intitolada «Crònica Algueresa», en què es tracten dos assumptes amb vincles tècnics i científics: la introducció de la llum de gas i l'aigua «inquinada».⁴

És rellevant, tanmateix, que el terme «inquinada» aparegui en aquesta publicació algueresa ara fa cent anys i que no hagi perdurat a la prosa divulgadora en altres regions dels Països Catalans.

En un text no pròpiament científic, com és el cas de l'observat ací, la presència d'aquest adjectiu palesa que la incorporació de dosis de quina a l'aigua era una pràctica molt estesa, coneguda i popular a l'Alguer d'aquell tombant de segle.

Ja sabem que la quina, component més important de l'alcaloide extret de l'escorça de diverses espècies de la cincona,⁵ fou històricament emprada a l'Amèrica del Sud per al tractament del paludisme. Fou introduïda a Europa pels castellans al segle XVII. Des d'un punt de vista farmacològic, la quinina és un agent metzinós protoplasmàtic per a molts organismes inferiors, i aquest fet està íntimament lligat amb la seva acció antimalàrica i antidisentèrica.

Altrament, en aquest número únic de la revista algueresa de l'alba del segle XX trobem també unes notes folkloriques, signades amb el pseudònim Un Rondaller, en les quals hom critica justament les supersticions relacionades amb malalties i la bruixeria en general. És una mostra d'una voluntat de renovació dels coneixements populars i d'afavoriment del progrés social, tot i que les supersticions no són encara pas avui fàcils d'eradicar ací i arreu. Les trobem fins i tot introduïdes en els mitjans de comunicació, malgrat que les amaguin sota fórmules enunciatives basades en eufemismes aparentment innocus, com és el

cas de les presumpcions pseudocientífiques de l'astrologia que queden reflectides en els horòscops que publica la premsa.

Una altra dada significativa d'aquest primer número de *La Sardenya Catalana* és la semblança de Joseph Frank, signada amb el pseudònim Un Seu Deixeble. Frank és un dels pioners de la represa de la cultura catalana a l'Alguer. Joseph Frank, com molts dels precursors del renaixement de la catalanitat en aquell territori illenc, era un intel·lectual de formació científica. Havia exercit de professor de matemàtiques i de diverses ciències i llengües, particularment del llatí.

De l'examen d'aquesta revista, realitzat gràcies al facsímil inclòs en una publicació d'Antoni Nughes (Nughes, 1991: 187-198) que el mateix autor em va facilitar al seu despatx a l'Arxiu Diocesà de l'Alguer, es desprenen altres dades significatives sobre la divulgació científica catalana, si en aquesta categoria incloem les ciències humanes, com són les informacions sobre la llengua, i concretament el text intitulat «Regole principali per leggere il catalano e l'algherese», atribuït a Giovanni Palomba (Scala, 2003: 10), un document de referència sobre la variant del català emprada en aquell topant de l'illa de Sardenya.

En aquesta mateixa línia d'expectatives de divulgació acadèmica, els impulsors de *La Sardenya Catalana* també tenien prevista la col·laboració destacada de P. E. Guarnerio, especialista que havia participat aquell mateix any 1908 en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat a Barcelona, amb un treball intitulat «Brevi aagunte al lessico algherese». Uns anys abans, el 1886, Guarnerio ja havia publicat l'article intitulat «Il dialetto catalano in Alghero» al volum IX de l'*Archivio Glottologico Italiano*.

Divulgació algueresa contemporània

Si bé la periodística de divulgació científica en català a l'Alguer ha estat ben escassa durant gairebé tot el segle XX, i segons tots els indicis era inexistent en el segle XIX, hi ha, en canvi, textos més reculats en el temps que inclouen referències de coneixements naturals. També s'ha produït una relativament abundant nova literatura especialitzada en la nostra llengua sobre aquesta matèria en publicacions de la vetlla del segle XXI.

Rafael Caria (Caria, 1993 i 1998) ha estat en els nostres temps l'investigador que, d'una banda, ha recercat més en textos antics algueresos relacionats principalment amb l'ornitologia i amb la botànica, i, de l'altra, qui més ha divulgat les relacions entre la ciència, en aquest àmbit, i la llengua catalana, en la variant algueresa.

En els seus treballs ha resseguit l'onomàstica dels ocells de l'Alguer en les cròniques del cinc-sis-cents com, per exemple, la que reporta la caça organitzada

l'any 1541 al Port del Comte en honor de l'emperador Carles V i la planejada el 2 de juliol de 1619 a propòsit de la visita del príncep Filibert de Savoia, ambdues caceres esmentades també per Eduard Toda (Toda, 1903 i 1981).

No cal dir que a la documentació més antiga que tenim, com és «La relació original de la vinguda de Carles V a l'Alguer el 1541», les úniques veus ornitològiques citades fan referència a espècies caçades i venudes al mercat com a aviram («anades», «colomins»...) (Toda, 1981: 350, i Caria, 1998: 168).

Segons Caria, des del punt de vista de la cultura popular i de la literatura a partir de finals del segle XVIII, es troba un autèntic inventari ornitològic i naturalístic, aplicat a la poesia, en un poema de setanta-sis estrofes elaborat per Bartomeu Simon i dedicat a la creació.

L'altre gran assaig de Rafael Caria sobre divulgació d'història natural abraça els noms de les herbes del camp de l'Alguer (Caria, 1993). Ultra l'interès en aquesta especialitat de la divulgació científica, aquest treball conté també, com diu l'autor, el resultat del seu interès com a lingüista i està relacionat amb un projecte propi sobre estudis d'història del català a l'Alguer.

Pel que fa a l'àmbit de la nostra àrea de coneixement, cal destacar que aquesta recerca empresa per Caria entre 1985 i 1986 inclou només «els noms de les plantes espontànies (herbes, mates i un nombre limitat d'arbusts) conegudes, més o menys utilitzades en la seva activitat laboral per la gent del camp, com els pagesos, els pastors i els hortolans» (Caria, 1993: 153).

Caria reconeix que una de les úniques fonts de «veritat» respecte als termes divulgadors de la botànica algueresa del segle XIX és sobretot el treball de Guarnerio (Guarnerio, 1886) «i les seves "rondalles" esdevingudes la sola testimoniància dialectal de l'alguerès parlat a cavall del segle passat».

L'obra de Caria, lluny de limitar-se a la lexicografia, aporta dades d'interès sobre aspectes d'etnobotànica i, molt particularment, sobre el coneixement popular de les propietats medicinals d'herbes per a la cura de les ferides, com la «ruda» (*Ruta graveolens*) i la «quessa» (*Pistacia lentiscus*), aquesta darrera usada també com a hemostàtic; del mal de coll i per a la cura de les morenes, com la «fraula (maduixa) borda» (*Potentilla reptans*); de la tos, com el «moc-moc» (*Borago officinalis*), i de la malària, com la «centaura», o herba de Santa Margarida a la Catalunya continental (*Cenataurium spicatum*).

Tal com assenyala Rafael Caria, l'ús d'aquestes herbes respon, evidentment, a una tradició fitoteràpica (Font i Quer, 1962) «tan antiga almenys com Dioscòrides, si bé avui bastant limitada».

Entre aquests dos treballs de Caria hi ha diferències substancials pel que fa a l'abast de la divulgació científica. L'article sobre els noms de les herbes a l'Alguer s'inicia amb una àmplia informació erudita relativa a les tradicions botàniques en aquell indret i a la seva relació amb el lèxic. La part substancial

d'aquest assaig és un vocabulari exhaustiu però sense aprofundiment respecte a les propietats de les diverses menes de vegetals. El nucli de l'article sobre els noms populars dels ocells a l'Alguer consisteix, en canvi, en una relació molt completa de les seves denominacions comparades, relació que incorpora alhora la divulgació de descripcions científiques de cadascuna de les espècies reportades.

Relacionat amb aquests treballs contemporanis de Caria, podem esmentar el llibre editat a cura de Carlo Sechi titulat *Un temps a l'Alguer se menjava també així*.

Tot i que és una obra sense pretensions de divulgació científica, el cert és que inclou un petit vocabulari, interessant i útil, orientat a explicar als lectors, com diu Antoni Nughes en un comentari publicat a la revista *L'Alguer*,⁶ els termes més típics de la variant algueresa del català i que més es diferencien de l'estàndard més general, o que són propis «d'ambients particulars com la família, lo món de la pesca, de la companya i dels pastors».

Unes conclusions

La nostra recerca de camp i documental centrada en la periodística científica en català a l'Alguer ens ha permès constatar d'antuvi que no es va editar premsa en la nostra llengua en aquell territori de l'illa Sardenya fins a començaments del segle XX.

Fou, però, una experiència incipient pel fet que només va sortir un número i amb molt poques planes de la revista *La Sardenya catalana*, l'any 1908.

Aquella iniciativa estroncada no va tenir continuïtat immediata. La represa del periodisme català a l'Alguer, a partir dels anys centrals del segle XX, ha tingut dues manifestacions rellevants: la revista *L'Alguer*, com a òrgan de continguts generalistes, i *Revista de l'Alguer*, publicació d'alta cultura.

Ha estat en aquesta darrera publicació on s'han inclòs treballs de divulgació de recerca que han permès conèixer fórmules dialectals per a la transmissió de coneixements científics en la llengua catalana de l'Alguer, centrats tanmateix en àmbits, com l'ornitologia i la botànica, que estan molt lligats a activitats dominants en cultures tradicionalment vinculades a l'explotació de recursos naturals.

Bibliografia

- ARENAS I SAMPERA, Joaquim. «Presentació». A: *Català de l'Alguer: criteris de llengua escrita*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 5-7. (Biblioteca Serra d'Or)

- CARIA, Rafael. «Els noms de les herbes del camp de l'Alguer». *Revista de l'Alguer* [l'Alguer], vol. IV, núm. 4 (desembre 1993), p. 153-178. [Edicions Centre de Recerca i Documentació Eduard Toda]
- «El nom popular dels ocells a l'Alguer». *Revista de l'Alguer* [l'Alguer], vol. IX, núm. 9 (desembre 1998), p. 165-210. [Edicions Centre de Recerca i Documentació Eduard Toda]
- COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Vol. VI. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1986.
- FONT I QUER, P. *Plantas medicinales: El Dioscórides renovado*. Barcelona: Labor, 1962.
- *Iniciació a la botànica: Morfologia externa*. Ed. a cura d'Oriol de Bolòs. 2a ed. actualitzada. Barcelona: Fontalba, 1979.
- GIVANEL I MAS, Joan. *Bibliografia catalana: Premsa*. Vol. I. Barcelona: Institució Patxot, 1931.
- GROSSMAN, Maria. *Com es parla a l'Alguer: Enquesta sociolingüística a la població escolar*. Barcelona: Editorial Barcino, 1983. (Biblioteca Alguerese; VI)
- GUARNERIO, P. E. «Il dialetto catalano di Alghero». *Archivio Glottologico Italiano*, vol. IX (1886), p. 261-364.
- «Brevi aaggiunte al lessico algherese». Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana. Barcelona, 1908.
- MACCIOTA, C. *Letteratura tradizionale in Alghero. Documenti editi*. Tesi de llicenciatura. Cagliari: Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Cagliari, 1970-1971.
- MARCIALIS, Efisio. *Piccolo vocabolario sardo-italiano: Fauna del golfo di Cagliari e fauna degli altri mari della Sardegna*. Cagliari: Società Tipografica Sarda, 1914.
- MOROSI, G. «L'odierno dialetto catalano di Alghero». *Miscellanea di Filologia e Linguistica in memoria di Napoleone Caix e Ugo Camello*. Florència: 1886, p. 312-332.
- NUGHES, Antoni. *Ramon Clavellet: Pàgines de literatura alguerese*. L'Alguer: Edicions del Sol, 1991.
- «650 anys de catalanitat a l'Alguer». *L'Alguer*, any XVIII, núm. 100 (maig-juny 2005), p. 9-16.
- PALOMBA, Giovanni. *Nuova grammatica del dialetto algherese odierno*. L'Alguer: La Celere Editrice, 2000. (La Palmavera; 3)
- SECHI, Carlo [cur.]. *Un temps a l'Alguer se menjava també així*. 2a ed. L'Alguer: Edicions Obra Cultural de l'Alguer, 2005. (Biblioteca Rogamarí)
- SCALA, Luca. «Pròleg». A: *Català de l'Alguer: criteris de llengua escrita*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 9-17. (Biblioteca Serra d'Or)
- TODA, Eduard. *La poesia catalana a Sardenya*. Barcelona: 1903.
- *L'Alguer, un popolo catalano d'Italia*. Ed. a cura de Rafael Caria. Sassari: Gallizzi, 1981.
- TORRENT, Joan; TESIS, Rafael. *Història de la premsa catalana*. Barcelona: Bruguera, 1966.
- VALLVERDÚ, Josep [cur.]. *El català de l'Alguer: un model d'àmbit restringit*. Treball del Centre de Recursos Pedagògics Maria Montessori, de l'Alguer. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003. (Biblioteca Filològica; XLVIII)

Dades de l'autor

Josep Maria Casasús i Guri (1944), periodista i catedràtic d'universitat. Doctor en ciències de la informació. Fou president de la Societat Catalana de Comunicació i de la Sociedad Española de Periodística, i primer degà de Periodisme a la Universitat Pompeu Fabra. És membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans i director del Departament de Periodisme i de Comunicació Audiovisual de la Universitat Pompeu Fabra.

Notes

(1) Aquest treball del doctor Josep Maria Casasús i Guri forma part del projecte de recerca «La periodística científica als Països Catalans», de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans.

(2) Joaquim Arenas i Sampera diu: «Es pot considerar que l'alguerès és una llengua en relació amb l'italià o l'alemany. En canvi, l'alguerès és dialecte —i gramaticalment sempre és així— comparat amb la totalitat de la llengua catalana o amb el model establert com a català estàndard. És, doncs, una manera concreta, la de l'Alguer, de parlar el català. Per altra banda, la denominació oficial atribuïda a l'alguerès en l'àmbit acadèmic i administratiu és la de català de l'Alguer» (Arenas, 2003: 5).

(3) *La Sardenya Catalana* fou una revista que no va passar del primer número. Porta data d'1 d'abril de 1908, tenia el propòsit de sortir cada mes i a sota de la capçalera duïa el següent lema: «Fulla Patriòtica dels Catalans d'Itàlia». Tenia redaccions i administracions a l'Alguer (V. Gilbert Ferret, 32) i a Barcelona (Mallorca, 198). La imprimiren als tallers de tipografia d'Enciclopèdia Catalana, a Barcelona, la mida era de 206 x 131 mm, composta, amb il·lustracions, en dotze planes de dues columnes. Es venia al preu de quinze cèntims el número solt i la subscripció era de tres pessetes (tres lires) l'any.

(4) Deia aquesta nota (respecto els trets formals del text publicat a la revista algueresa): «La llum a gas incandescent, implantada ara fa pocs mesos, dona a la nostra Alguer un gay aspecte de ciutat moderna. Y això gracias a l'enèrgica resolució presa de la administració nova, que ha volgut, finalment abandonar l'antich y vergonyós método de iluminació a petroli, pel qual molts pobres miopes han varias voltas corrit el perill de ferse més de un promontori a la front o de anar a abressarse las parts posterior de un cavall, que se n'estava aguardant, lligat a la porta de casa, la comoditat del senyor duenyo. L'iluminació a gas es ja un pas envant, y nos augurem aque, quan primer, puguem béure un poch de bona aigua potable, en lloch de la que tenim inquinada y escassa...»

(5) La quina conté uns vint alcaloides, el més important dels quals és la quinina. La cincona, arbre del qual s'extreia originalment, era pròpia del Perú. Segons Coromines (Coromines, 1986: volum vi, 963), el terme «quina» el trobem documentat en llengua catalana des del 1805.

(6) Vegeu *L'Alguer: Periòdic de Cultura i Informació*, any XVIII, número 100 (maig-juny 2005), p. 19 i 20.